

А.Ш. НУРМАНОВА

МҰХАММЕД-САДЫҚ ҚАШҒАРИДІН «ТАЗКИРА-ЙИ ‘АЗИЗАН» ШЫҒАРМАСЫ: ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Мұхаммед-Садық Қашғаридін “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы мұсылман өдебиетінің агиографиялық (манақиб) жанрына жатады [1]. Онда діни қайраткерлердің ішіндегі аса көрнекті сопы шейхтардың жасаған діни ғажайыптары мен батырлығын суреттейтін әңгімелер жинақталған. Агиографиялық шығармалар белгілі бір сопы шейхтардың өмірінен мәлімет беріп қана қоймай, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірден, географиялық орта мен халықтардың салт-дәстүрлерінен мол мағлұмат береді. Мұндан шығармалардан айқын тарихи фактілерді сарапал алудың қыындықтары көп, өйткені оларда бұл фактілер аллегориялық, символдық жолдармен және субъективтік түрғыдан сипатталған. Сипатталған оқиғаларды тұра мағынасында түсінуге келмейді, әрі шығарманы жазған діндар кісінін өз көзқарасы мен өзіндік тілі және әңгімелену мәнері болады. Сондыктan шығармалар нактығылыми түрғыдан қарастырылып, зерттелуі қажет, сонымен катар олардың шынайылығын осы уакиғалар суретtelген, карсы көзқарастағы шығармалармен салыстырылып, зерттегендеге ғана анықтауға болады. Агиографиялық шығармаларға Кенес заманында қоңіл аударылмай, олар арнағы зерттеу аясында қамтылмай келді. Қазіргі уақытта бұл мазмұндағы шығармаларды зерттеудің маңыздылығы анық болды. Осыған орай алдымен атальыш шығармалардың мәтіндерін және олардың түсіндірмелер берілген аудармаларын жариялау өзектіғылыми міндет болып отыр.

Мұхаммед-Садық Қашғаридін “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы – Нақшбандий ағайындастыры (тарикат) [2] түрғысындағы парсы және түркі тілдерінде жазылған агиографиялық шығармалармен байланысты және осы дәстүрді [3] жағастыратын шығарма. Мұндан шығармаларда әңгіменің өзегі болып отырған шейхтардың әулиелігін, киелілігін дәлелдеу үшін өзінен бұрын жазылған шығармалардан алдында өткен әулиелердің мәліметтері компилиятті түрғыда көшіріліп, беріліп отырады. Олардың ішінде Қожаған [4] шейхтары, әсіресе ағайындастықтың эпонимі Баха’ ад-дин Нақшбанд (1318–1389) [5], оның шығармашы шекірті Қожа Мұхаммед Парса (1420 ж. қайтыс болған) [6] және басқалар өте маңызды орын алған.

Қожа Убайдаллах Ахрап аш-Шаши (1404–1490) [7] Нақшбандий тарикатының ішінде үлкен өзгертулер жасап, жеке-дара басшы (пишва-йи тарикат) дәстүрін енгізді. Бұның нәтижесінде Нақшбандий тарикаты зор ықпалға ие болып, Орта Азия өмірінде шешуші саяси факторға айналды. Осында жаңалықтың енгізіліүі салдарынан XV ғасырдың соны мен XVI ғасырдың бірінші жартысында Нақшбандий тарикаты шейхтары арасында өзара бакталастықтар болды [8]. Бұл құресте осы тарикаттың ферганалық өкілі Махдұм Ағзам (Ахмад Ҳаджаги ибн Джамал ад-дин Касани Даҳбиди, 1464–1542) [9] женіп шыкты. Сол кезден бастап күні бүгінге дейін Махдұм Ағзамның дүние жүзіне кең тарап кеткен сансызың үрпақтары көрнекті қызмет атқарып келеді. Олардың басым көшілігі Мауараннахрда [10], Шығыс Түркістанда [11], кейбірі Үндістанда [12], Қазақстан жерінде [13] де бар. Кезінде оның үрпақтарының біразы Шығыс Түркістанда саяси билікке жеткен [14]. Олар өз ішінде екі топ болып (Афакийә немесе Ақтаулықтар [15] және Исхакийә немесе Қарататулықтар) [16] бөлініп, мұның салдарынан саяси билік үшін ұзақ уақыттарға созылған тартыстар болған.

Нақшбандий тарикатына катасты агиографиялық шығармалар ішінде Махдұм Ағзам үрпақтарының басымдылығына, олардың саяси рөлінің күшейуіне, аумактың рухани өміріндегі ықпалының артуына байланысты оларға арналған шығармалар дараланып, өзіндік жергілікті ерекшелігі бар жеке бағытқа айналды [17]. Оларға арналған көптеген шығармалар жазылды. Қазіргі кезге дейін колжазба күйінде қалып отырған бұл шығармаларды зерттегендеге олардың авторларының өзіндік көзқарасын және қай тарапқа жақтас екенін, оның Афакийә және Исхакийә бағыттарының қайсысын мактап, қайсысын даттап отыратынын айқын анықтаудың үлкен мәні бар.

Авторы тарихшы және діни қайраткер – Мұхаммед-Садық Қашғари (1849 ж. қайтыс болған). Оның Махдұм Ағзам үрпақтарының қай бағытын үстанушы деген мәселеде екі пікір қалыптасқан. О.Ф. Акимушкин өз зерттеуінде Мұхаммед-Садықты ақтаулықтардың жактаушысы [18] деп санаса, Ю.Г. Баранова оны қарататулықтардың

жақтасы дейді [19]. Біздің зерттеулеріміз бойынша Мұхаммед-Садық Қашғары Исхақийа, яғни қаратаулықтар бағытының өкілі, ал бұл пікірімізге дәлел болатындай төмендегідей мәліметтер бар. Біріншіден, ол өз шығармасын Қашғар өмірі Осман бек ибн Хади бектің жөне оның анасы Рахима-агашаның сұрауымен [20] жазған. Олардың қаратаулық қожалардың жақтастары екендігі белгілі. Сонымен қатар автор кейбір бөлімдерді Исхақийа қожалары тарихына арнаган. Афақийа/ақтаулықтар жақтастары туралы сөз болғанда, олар туралы жағымсыз: бидғатышы, рафизит т.б. деген сөздерді қолданып отырады.

Мұхаммед-Садық Қашғаридің өмір сүрген тұсында жазылған тарихи еңбектердің ешқайсының оның қай жылы туылғаны жөнінде нақты дерек кездеспейді [21]. Өз шығармасында автор өзі туралы төмендегідей мәлімет береді: 1) атын Мұхаммед-Садық Қашғар деп атайды, мысалы өзін «Бұл кемтар да бейшара пақыр, яғни Мұхаммед-Садық Қашғар», «Пақырлардың пақыры, кемсіндердің кемсіні Молла Садық Қашғар», «Молла Садық», бейіттерінде «Күөгер Садық», «Садық» деп, 3⁶, 4⁶, 70^a, 124⁶, 126^a, 127⁶, 132^a, 135⁶, 137^a, 138^a, 163^a, 174⁶ – 12 бетте 15 рет атайды; 2) автордың өзі шығарған 11 поэтикалық шумақтары шығармасын: 4⁶, 70^a, 124⁶, 126^a, 127⁶, 132^a, 135⁶, 137^a, 137⁶, 162⁶, 174⁶ беттерінде көлтірілген. Бұл шығармаларын автор, біріншіден, өзі бастап отырған іске пәрмен сұрау, одан соң сипаттап отырған оқиғалардың өсерімен, соларға өз көзқарасын білдіру мақсатында жазған.

Мұхаммед-Садық Қашғаридің өмір тарихынан нақты мәлімет сақталмағанымен, оның өзі жазған көптеген шығармалары жетіп отыр [22]. Олар: «Зубдат ал-маса'ил», «Тазкира-йи асхаб-и қахф» [23], «Адаб ас-салихин» [24], «Қиыйафат ал-башар», «Рисала-йи қаспидар».

Сонымен қатар парсы тілінен түркі тіліне аудармалары: «Та'рих-и исқандарийа ва тадж нами-йи шаһи» немесе «Тарджума-йи та'рих-и Табари» [25], «Тарджума-йи та'рих-и Рашиди», «Раузат ал-ва'изин-и Фарахи» [26], «Мінажат» [27].

Бұл шығармалардың ішінде ен көлемді әрі дерек, мәліметтері бәрінен мол осы «Тазкира-йи 'азизан». Орта Азия мен Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін өте маңызды дерек көзі болып табылады.

Ғылыми еңбектерде бұл шығармасын тәрттүрлі аталымы белгілі. Біріншісі “Тазкира-йи 'азизан” [28] (Әзіз-өулиелердің өмірбаяны), екінші

“Тазкира-йи қожаған” [29] (Қожағандардың өмірбаяны) деп аталынады. Үшіншісі – “Тазкира-йи Жаһан” [30] (Жаһаннның өмірбаяны). Шығарманың төртінші атальным – “Китаб-и дурр-и мазхар” [31] (Оқиғалар інжүі кітабы).

“Тазкира-йи қожаған” деген атап шығармасын қысқартылған нұсқасының аталуы. “Тазкира-йи Жаһан” аталаудың себебі Мұхаммед-Садық Қашғаридің бұл еңбегінде XVIII ғасырдың ортасындағы шығыстыркістандық көрнекті дінисаяси қайраткер – қаратаулық қожа – Қожа Жаһан аталып кеткен Йақұб-қожамның өмірбаяны негізгі орын алады. Шығармада басқа да әзіздердің өмірбаяндары берілген. Сондықтан сипаттамалық болып табылатын “Тазкира-йи Жаһан” деген атап мамандар арасында сирек қолданылады. Біздің ойымызша, ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылып келе жатқан, әрі шығарманың өзінде де осылай деп атап “Тазкира-йи 'азизан” атап шығармасын мазмұнына толық сәйкес келеді.

Шығарманың қай уақытта жазылғаны туралы сенімді дерек жок. В770 нұсқасында 1251/1835-36 жыл көрсетілсе, Мухлисовтің каталогінде сипаттамасы берілген, 1955 жылы Қашғар қаласында табылған нұсқасында [32] 1771 жыл деп жазылған. Л. В. Дмитриева, С. Н. Муратов, М.А. Салахетдинов аралық пікірінше – 1182/1768-69 жж. немесе 1771 жылдарды шығармасын алғашкы редакциясының жазылу мерзімі деп, ал 1235/1819-20 жөне 1251/1835-36 жж. шығармасын қысқартылған нұсқасының жазылу мерзімі деп санауға болады.

Шығарма құрылымдық жағынан кіріспеден (муқаддима) басталады, бөлімдері көбіне тақырыптық жағынан бөлінбей, сол заманда шығармашылық дәстүрге орай тұракты сөз тіркестерімен, мысалы, “Әмма естімек керек ...”, “Естімек керек ...”, “Әлкисса, ...”, “Көрмек керек ...” деген сияқты сөз тіркестерімен белгіленген.

Кіріспе бөлімінде Мұхаммед Пайғамбарға, сахабаларына, саййидтерге, барша өулиелерге, тапсырыс берген Қашғар хакімі Осман бекке, оның анасы Рахима-агашаға мадақ айтып, шығарманы жазу себебін баян етеді. Шығармасын Махдұм Ағзам тарихынан басталатын негізгі бөлімі Қожа Ысқақ-Уәли мен оның үрпактарының тарихына арналған. Ал автордың өз заманынан бұрынғы тарихты қамтитын бөлімі Мұхаммад-Аваз Самарқандидің “Зийа' ал-кулуб” шығармасының мәліметтері негізінде жазылған. Әңгіме арасында атаптың өулиелерге байланысты ғажа-

йып-аныздық оқиғаларды да баяндап кетеді, мысалы «Ұштұр халифа оқиғасы», «Имам Шафигідің жиені Имам Тахаудің Имам Ағзам [Ханафи] мазхабына таратылым берген оқиғасы», «Ахунд Зихни мен Ахунд Иса оқиғасы», «Қожа Хамуш туралы аңыз» т.б. әнгімелер осындай.

“Тазкира-йи ‘азизанның” орта тұсынан былай, мысалы қырғыздармен, қалмақтармен арадағы жаугершілік және одакастық қарым-қатынастар, қазак сұлтаны Есім (шығармада Хашым) ханының Қашғарда такқа отырганы, актаулыктар мен қаратаулықтар арасындағы құрес, қалмак төрелері Дабаржы мен Амур Синаның арасындағы тақталас және қытай басқыншылығы секілді нақты тарихи оқиғалар баяны басталады. Шығарма қаратаулық кожалардың қазаға ұшырауын баяндаумен аяқталады.

Шығарманың өн бойында Құран Кәрімнің: 17: 82; 18: 46; 2: 156; 2: 18; 2: 30; 21: 107; 21: 35; 28: 76; 2: 216; 3: 146; 3: 185; 3: 7; 4: 59; 49: 10; 51: 56; 55: 26; 6: 59; 64: 12; 67: 5; 68: 4; 8: 17; 8: 66; 9: 120; 9: 40; 94: 1; 94: 5; 94: 6; 95: 4; 7: 34 – 30 айатына 46 мәрте сілтеме берген. Сонымен катар 40^a, 47^a, 47^b, 48^a, 56^a, 59^b, 68^a, 69^a, 70^b, 86^b, 90^a, 115^a, 117^a, 134^a, 143^b, 147^b, 148^a, 156^b, 169^a беттерінде хадистерден үзінділер келтірген.

Барлығы 117 поэтикалық шумак (бәйіт, ғазал, мәснөуи, назым) келтірілген, оның 85-сы түркі тілінде, 32-сі парсы тілінде.

Қашғарлық накшбандийа-қожаған дәруіштер ағайындастыры қожаларының өміртариҳын суреттеуге арналған “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасында баяндалатын негізгі оқиғалар желісін былайша жүйелеуге болады: әдетте Махдұм Ағзам аталушы, сопы шейхы Ахмад ибн Джалаң аддин Қожаги-йи Касанидің (949/1542 ж. өлген) тұқымдары, шығыстүркістандық қожалардың өмірі мен қызметінің баяны түрінде жазылған Шығыс Түркістан тарихы, Шығыс Түркістанда XVI–XVIII ғасырларда болған саяси және жаугершілік оқиғалардың сипаттамасы; Махдұм Ағзамның ұлken ұлы Қожа Каланның (1006/1597/98 ж. өлген) жактаушыларының, актаулық қожалардың, Махдұм Ағзамның кіші ұлы – Қожа Исхақтың жактаушылары қаратаулық қожалардың өзара тартыстары; қожалардың Орталық Азия елдерімен, Жонғариямен және Қытаймен қарым-қатынассы тарихы және саяси оқиғаларға қырғыздардың, казактардың қатысуы т.б.

Шығармадағы оқиғалардың көпшілігі автордың өз көзімен көргені, көрген кісілердің айтқаңы негізінде баяндалған. Мұхаммед-Садықтың

біз үшін құнды осы шығармасын жазу барысында пайдаланған дерек көздерін шартты түрде екіге бөлуге болады: 1) Жазба дерек көздері, олардың саны аз, Қожа Исхақтың қызметіне арналған бөлімдері негізінен Мухаммад-Аваз Самарқандидің “Зийа’ ал-қулуб” шығармасындағы мәліметтерді қайталайды [33]. Мұхаммед-Садық бұл шығарманы Мұхаммед хан билік құрған кезеңнің бірінші жартысын сипаттауда пайдаланған [34]. Дегенмен Қожа Исхақтың мұрагерлері – каратаулық кожалардың тарихы туралы мәліметтерінің басқа шығармалар мәліметтерінен дербестігі үстем.

Мәтінге негіз болған жазба дерек көздер арасында накшбандийалық шығармалар ерекше орын алады, олар: Абд ар-Рахман Джамидің (817–898/1414–1492) “Нафахат ал-унс мин хадарат ал-құдс”, Али Сафи ал-Кашифидің (939/1532–33 жж. қайтыс болған) “Рашахат ‘айн ал-хайат” т.б. шығармалар.

Мәтін бойында Құраннан беріліп отыратын көптеген айаттар, хадистерден келтірілетін көптеген үзінділер негізінен Бурхан ад-дин Махмуд ибн Ахмад ал-Бұхаридің (1174–75 жылдан сон кайтыс болған) «ал-Мұхит ал-бұрхани фи-л-Фикх ан-нұ‘мани», Сад ад-дин Тафтазанидің «Шарх ‘ака’ид ан-Насафи» деген шығармасынан, Әбу Иса ат-Термезидің «аш-Шама’ил ан-навабий» атты хадистер жинағынан алынған.

Оқиғаларды суреттеу барысында Джалал аддин Румидің “Маснавий ма‘навиінен”, Ҳафіз Ширазидің “Диуанынан”, Мир Әлішер Науайдің шығармаларынан үзінділер келтіріп отырган.

Ауызша дерек көздері. Автор оқиғаларды баяндау барысында көбіне өз көзімен көргенін жазған немесе сол оқиғаларға қатыскандардың мәліметтерін пайдаланған. Мәтіннің ұзын-ыргасында Хазірет Қожа Мұхаммед-Қасым, Хазірет Мажид, яғни Ахунд Молла Сайид, Хазірет Қожа Хасан (Афак қожаның ұлы) секілді кейбір мәлімет айтушыларының аттарын атап өтеді. Көбіне мәлімет берушінің есімін атамай, “Әңгімешілер былай деп айтады”, “Және бағылары бір аңыз айтады” деп те жазған. Сонымен қатар шығармашы өз туыстары мен өзі өмір сүрген әлеуметтік ортада кең таралған, бала кезінен естіген рулық аңыздар мен шежірелер мәліметтерін келтіріп отырады.

Осы күнге дейін шығыстанушы-ғалымдар агиографиялық шығармаларды көрнекті шейхтар мен ишандардың өмірбаяны ретінде қарастырып, өздерінің зерттеулерінде оларды сирек пайдалан-

ған. Соңғы кезде жүргізіліп жатқан зерттеулер көрсеткендегі, олар өзіллік хроника шенберінен асып сол заманғы қоғамның әлеуметтік-саяси және рухани өмірінен жан-жақты ақпараттар береді [35]. Осылай агиографиялық шығармаларды қарастыру Орта Азия мен Шығыс Түркістан арасында тілдік, тұрмыстық және діни ортақтық негізінде тығыз экономикалық, саяси және мәдени арақатынастың болғанын көрсетті. XVI ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың 60-шы жылдары аралығындағы Шығыс Түркістанның рухани және саяси өмірі мен оның Орта Азиямен, Қытаймен, Жонғариямен және Орта және Кіндік Азияның басқа да аймақтарымен саяси және мәдени байланыстары бойынша бағалы дерек көздің бірі – белгілі тарихшы және аудармашы Мұхаммед-Садық Қашғаридін (1265/1849 ж. өлген) “Тазкира-ий ‘азизан” шығармасы.

XVI ғасырдың басында Йаркенд хандығының пайда болуының өзі XV ғасырдың сонында – XVI ғасырдың басында Орта Азия мен Қазақстанда болған оқиғалармен, яғни Мавараннахраға көшпелі өзбектердің басып кіруімен байланысты болды [36].

Шығыстүркістандық агиографиялық шығармаларда қазақтар мен қырғыздардың XIV ғасырдан бастап Шығыс Түркістанда болған барлық оқиғаларға белсенді қатысып отыргандығы айтылады, яғни қазіргі Шынжан халықтары Орталық Азия мен Қазақстан халықтарымен тарихи, экономикалық және мәдени салаларда біртұтас болған. Қөптеген ғасырлар бойы бұл халықтар тығыз араласып, ортақ жауларына өлденеше рет бірлесе тойтарыс беріп, өздерінің саяси тәуелсіздігін қорғап қалып отырған. XIX ғасыр бойында Шығыс Түркістан халықтары Цин империясына қарсы жеті мәрте үлкен көтеріліс жасаған, бұл көтерілістерге өзбек, қазак, қырғыз т.б. халықтар белсенді қатысқан. Әрбір сөтсіз көтеріліс сонында көтеріліс басшылары Орта Азияға қашып, сол жерлерде пана тапқан.

Нақты бұл шығарма оқиғалары баяндалатын өнірдегі мемлекет басқару ісіндегі зайырлылық пен діниліліктің арақатынасы өзекті мәселе болғанына көз жеткіздік. Бұл тақырыпта бұған дейін жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қожалар мемлекет басына келіп, дін мен мемлекеттің басқаруды үштастырды деген түсінік қалыптасқандай болған. Алайда қожалар сұлтандық тағында отырғанымен, зайырлылық пен діниліктің бір-бірінен қашан да дербес болғаны оларды біріктіруге келмегендігі анық болды (Мысалы аударма-

дағы: «Хазірет Қожа Афак-қожам» бөлімі, мәтін факсимилесінің 31^ббеті). Сонын өзінде, бұл шығармада мұсылман халықтарының шет жерлік, басқа діндегі жауап алушыларға қарсы жүргізген тәуелсіздік жолындағы күресінде халықты осы күреске біріктірген, жұмылдыруыш күш Ислам тузы болғаны анық көрінеді (76^б бет).

Тағы бір маңызды мәлімет – сол замандардағы Қазақстан тұрғындарының рухани өмірінде Нақшбандин ағымының үлкен өсері болғандығына салмақты дәлелдер келтірілген (“Хазірет Ишан Қожа Ысқақ-Ұәли” бөлімі, мәтін факсимилесінің 22^б беті және “Қазақ Хашым сұltан оқиғасы” бөлімі, мәтін факсимилесінің 38^{а-39^ббеттері).}

Қөптеген ғалымдар зерттеу еңбектерінде “Тазкира-ий ‘азизан” шығармасынан үзінділер аударып пайдаланылған. Ғылыми әдебиетте Мұхаммед-Садық Қашғаридің “Тазкира-ий ‘азизан” шығармасын алғаш атаған Шоқан Уәлиханов болды [37]. Өзінің “Жонғария очерктері” атты еңбегін “Тазкира-ий қожаган” шығармасына негіздел жазған [38].

1856 жылы ағайынды Мичеллдер Лондонда Орталық Азияны зерттеген Ресей ғалымдарының еңбектерінің жинағын ағылшын тілінде шығарды, бұл жинақта Ш. Ш. Уәлихановтың еңбегі көрнекті орын алған [39]. Генри Беллью “Қашғар тарихы” деген еңбегінде Мичеллдер басылымы арқылы Ш. Ш. Уәлихановтың еңбегін пайдаланды [40]. В. В. Григорьев Карл Риттердің еңбегін “Землевладение” аттымен аудармасын жасағанда, қосымшаларында Ш. Ш. Уәлихановтың «Тазкира-ий ‘азизаннан» келтіріген мәліметтерін кеңінен колданған [41].

1897 жылы ағылшын шығыстанушысы Н. Илайес сол кезде марқұм болып кеткен Р. Шоудың Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармасынан мазмұндан жазған еңбегін алғысөзі, кіріспесі және түсініктемелерімен баспадан шығарған [42].

1904 жылы В. В. Бартольд “Отчет о командировке в Туркестан” атты есебінде сол кезде жана табылған, белгісіз автордың “Та’рих-и Кашигар” шығармасының мәліметтерін аталмыш шығарма мәліметтерімен салыстырған [43].

1905 жылы немістің шығыстық-деректанушысы М. Хартманн Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармасын зерттеген еңбегін [44] жарыққа шығарды, онда шығыстүркістандық қолжазба ескерткіштерге шолу бөлімінде В. В. Бартольдтың ілгеріде аталған еңбегін қосымша етіп берген. М. Хартманн шығарманың толық аударма-

сын жасамай, ондағы баяндалған оқиғалардың мазмұнын ғана берген. Соған қарамастан М. Хартманнның еңбегінің арқасында “Тазкира-йи ‘азизан” осы тақырыпта жүргізілген зерттеулерге кеңінен тартылып, ғылыми айналымға енген деуге болады.

Мұхаммед-Садық Қашғаридің еңбегін зерттеуде қазақстандық шығыстанушылар да үлес қосқан. С. Моллаудов, И. Сайдуллаев, В.П. Юдин бұл шығарманың поэтикалық құрылымын зерттеп, әдеби-көркемдік қасиеттеріне лайықты бағасын берген [45]. Олар D-191 нұсқасының 135⁶, 138⁶, 4⁶, 145^a беттеріндегі 4 ғазалды және 135^a-136^a; 137^a беттердегі мәснәуилдерді кириллица жазуына аударып басқан.

“Тазкира-йи ‘азизанның” қырғыздар тарихынан үзінділерді М.А. Салахетдинова өз еңбектерінде жариялаған [46]. Ол Санкт-Петербург D-191 шифрлы қолжазбасынан 74 (38^a), 75 (38^b), 149 (76^a), 150 (77^a), 151 (77^b), 153 (78^b), 162 (83^a), 163 (83^b), 164 (84^a), 165 (84^b), 168 (86^a), 169 (86^b), 172 (88^a), 188 (96^a), 189 (96^{a/b}), 190 (97^a), 191 (97^b), 192 (98^a), 193 (98^b), 194 (99^a), 196 (100^a), 198 (101^a), 205 (104^a), 207 (105^a), 208 (105^b), 209 (106^a), 223 (112^a), 224 (112^b), 231 (117^a), 232 (117^b), 237 (120^a), 240 – 252 (121^b – 127^a), 258 – 259, 272, 274, 276, 277, 280, 311, 316, 322, 323, 324, 325, 327, 334, 335, 338, 339, 341, 343 – яғни барлығы 63 беттен қырғыздар туралы баяндалған үзінділерді бөліп алып аударған.

1988 жылы “Тазкира-йи ‘азизанның” Шынжан Үйғыр автономиялық ауданының сирек кездесетін қадым ескерткіштер зертханасында сакталған бір ғана қолжазбасы бойынша төте жазумен хатталған басылымы жарық көрген [47]. Олардың колында үш нұсқасы бола тұра, ішіндегі ен толық нұска деп жалғыз Молла Абдусамат нұсқасы негізінде хатталған. Қолжазба беттері белгіленбей, түсіндірмелер берілмеген, сонымен қатар шығарма мәтінін факсимилесі берілмеген. Араб тілінде берілген аят, хадистер мен парсы тіліндегі өлең шумактары түпнұска тілде қалғанымен, төте жазумен хатталып берілген. Бұл басылым қазіргі заманғы деректану ғылымының талаптарына сай келмейтіні айқын.

Қазіргі уақытта «Тазкира-йи ‘азизан» шығармасының 20-дан астам нұсқасы белгілі [48]. Бізге белгілі жеті нұсқасы Санкт-Петербургтегі Шығыстану институты қорында [49], бір нұсқасы Өзбекстанда [50], үш нұсқасы Қытайда [51], бір нұсқасы Францияда [52], екі нұсқасы Ұлыбританияда [53], екі нұсқасы Германияда [54].

“Тазкира-йи ‘азизанның” парсы тіліндегі нұсқалары да белгілі [55].

Санкт-Петербургтегі Шығыстану институты қорында – В 776, С 582, С 583, D 127, D 191 мәтінді толық қамтитын нұсқалары және В 770 және D 126 шифрларымен қысқартылған мәтін редакциясы сактаулы.

ӘДЕБІЕТ

1. Zarcone Th. L'hagiographie dans le monde turc // Aigle D. (ed.). Saints orientaux. Paris: De Boccard, 1995, P. 55-67; И smoлов Л. Жития мусульманских святых (макиб) как исторический источник XVI в. Кемерово: Кедр, 2001.

2. Algar H. A Brief History of the Naqshbandi Order // Gaborieau M., Popovic A., Zarcone Th. (eds.), Naqshbandis. Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman. Istanbul-Paris: Isis, 1990. P. 3-44; Акимушкин О. Ф. Накшбандий // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С. М. Прозорова. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 306-308.

3. И smoлов. Жития мусульманских святых. С. 6.

4. Хисматулин А.А. Хәдажаган // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 414-425.

5. Акимушкин О. Ф., Некрасова Е.Г., Тураев Х. Накшбанд // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 299-306.

6. Муминов А.К., Пауль Ю. Мухаммад Парса // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 293-296.

7. Каримов Э. Э. Ахрап // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 43-45.

8. Бабаджанов Б. М. Политическая деятельность шайхов Накшбандий в Мавераннахре (I пол. XVI в.): Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ташкент: Институт востоковедения АН РУз, 1996.

9. Бабаджанов Б. М. Махдум-и А'зам Парса // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 262-263.

10. Каттаев К. Махдум-и А'зам және Даҳбед. Самарқанд: Соғдийан, 1994 (өзбек тілінде).

11. Schwarz, H. G. The Khwajas of Eastern Turkistan // Central Asiatic Journal, 20/4 (1976). P. 266-295.

12. Үндістандағы Накшбандий туралы: Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А.Д. Кныш; пер. с англ. М.Г. Романов. – СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2004. С. 262-267, 322-328; Zarkone, Th. Une route de saintete islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: La voie Ush-Kashgar-Srinagar // Cahiers d'Asie centrale, Tashkent-Aix-en-Provence: Edisud, 1-2, 1996. P. 227-254.

13. Қазақ қожалары ішіндегі Қылышты-қожа руы өздерін Махдум Ағзам ұрпағы деп есептейді. Олардың сыйынатын бабасы Бұрхан ад-дин Қылыш мазары, ол Қызылорда облысының Жанакорған ауданында орналасқан. Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласының түрғыны Амал-қожа Ибадуллаевтың колындағы парсы тілінде араб жазуымен жазылған шежіреде Қылышты-қожа өүлөттерін тікелей Махдум Ағзаммен байланысты-

рады (Ә. Муминовтың ауызша дерегі. 2006 ж. желтоқсан айы, Алматы).

14. *Togan I. Chinese Turkestan. Under the Khojas // Encyclopaedia Iranica*, vol. V (1992), P. 474-476.

15. *Saguchi Toru. The Revival of the White Mountain Khwajas, 1760-1820 (from Sarimsaq to Jihangir) // Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture (The Toho gakkai. Tokyo)*. 1968. № 17.

16. *Togan I. Differences in Ideology and Practice: The Case of the Black and White Mountains Factions // Journal of the History of Sufism*, 3, Paris: J. Maisonneuve, 2001-2002, P. 25-38.

17. Махдұм Ағзам ұрпактары туралы шығармаларды дербес тақырып реттеге зерттеу туралы алғашқы ұсынысын жасаған профессор Девин ДеУиске (АҚШ, Индиана Университеті) алғысымызды білдіреміз.

18. *Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чұрас*. Хроника / Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О. Ф. Акимушкина. М., 1976. С. 323.

19. *Абусейтова М. Х., Барanova Ю. Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 333.

20. *Мұхаммед-Садық Қашғар*. Тазкира-ий ‘азизан, Ресей Ғылым академиясы Шығыстанию институтының Санкт-Петербургтық филиалы қолжазбасы, шифры – D191, Б. 3⁶.

21. Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармашылығын зерттеп жүрген кейір кісілер тарихи мәліметтер жетіспеген жағдайда өз болжамдарын айтып жүр. Мысалы, Мұхаммед-Садық Қашғар 1138/1725 жылы Қашғар қаласында Мулла Шах Аlam Ахун есімді діні қайраткердің жанұясында дүниеге келген. Алғашқы сауатын өкесінен ашып, Қашғардың атақты конфессиялық оку орындарының бірі – Дөүлетбағ иелігіндегі “Мадраса-ий хамидийада” парсы тілін, кисап, әдебиет, тарих, жағрафия пәндерін оқып, діни білімін жетілдірген. Өз заманының білімді кісілерінің бірі болып шыққан. Қашғар хандық медресесінде төлім берген. Ол хиджраның 1266/1849 жылы 128 жасында Қашғардағы бір саяси топаланда қаза тапқан дейді. Бұл мәліметтер ақыяттан алшак. (Мұхаммед-Садық Қашғар. Тазкира-ий азизан. Қашғар: Қашғар үйірып нашрийаты, 1988).

22. *Дмитриева Л. В.* Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. [Отв. ред. О. Ф. Акимушкин]. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. С. 192.

23. «Тазкира-и хазрат-и султан-и асхаб ал-кахф» СПб. С562: Дмитриева, Каталог, С. 193; “Тазкира-ий асхаб-и кахф” – Турфандағы үңгір туралы аныз, бұл туралы қараңыз: *Shinmen, Yasushi. The History of the Mausoleum of the Ashab al-Kahf in Turfan // The Memoirs of the Toyo Bunko*, 62 (2003), P. 83-104.

24. Шығыстық мұсылман қауымының әдет-ғұрыптарының жинағы болып табылатын “Адаб ас-салихин” шығармасын 1895 жылы Н. С. Лыкошин Стамбулда шыққан литографиялық басылымынан орыс тіліне аударып Ташкентте жеке кітап етіп шығарған, ал 1900 жылы ол Туркістан генерал-губернаторы С. М. Духовскойдың үкімімен жарияланған “Сборник материалов по мусульманству” жинағының II томына қосылған. Мұхаммед

Садық-и-Кашкари (Адаб-уль-салихын). Кодекс приличий на Востоке. Ташкент: Камалак, 1992.

25. “Та’рих-и Искандария ва тадж нама-‘и Шаһи” немесе “Тарджума-ий Та’рих-и Табари” аудармасының бар екендігін көзінде Ш. Уәлиханов атап кеткен. Бұл аударма қашғарлық Ҳаким-бек Искандер-вали ибн Эмин-ходжаның ұлы Йұнус Таджидің үкімімен жасалынған. Валиханов Җ. Җ. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961.

26. «Равзат ал-ваизин». СПб. D150: Дмириева, Каталог, С. 193.

27. Мұхаммад Садық Қашғар «Мунаджаты» СПб. В 734: Дмириева, Каталог, С. 336.

28. “Тазкира-ий азизан”атауы: СПб. D 191, 6⁶ бетте; СПб. B776 қолжазбада 8⁶ бетте.

29. “Тазкира-ий қожаган”атауы: СПб. D126, 4^a бетте.

30. “Тазкира-ий қожаганның” СПб. B770 нұсқасында көрсетілген.

31. “Китаб-и дурр-и мазхар”атауы: СПб. B776 қолжазбада 1⁶ бетте.

32. *Мұхаммед-Садық Қашғар*. Тазкира-ий азизан. Қашғар: Қашғар үйірып нашрийаты, 1988. – 418.

33. “Зийа’ ал-қулубытын” 5^a бетіндегі мәтін «Тазкира-ий азизанның» 22⁶ бетімен, «Зийа’ ал-қулубытын» 24^a-25^a беттері – «Тазкира-ий азизанның» 22⁶ бетімен; «Зийа’ ал-қулубытын» 25⁶ беті – «Тазкира-ий азизанның» 23^a бетімен сәйкес келеді: Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск 1. М., 1973. С. 177-184.

34. *Чұрас*, Хроника.

35. Элеуметтік-экономикалық жөне саяси тарихты зерттеудегі агиографиялық шығармалардың маңыздылығына өз кезінде *П. П. Иванов* (Хозяйство Джайбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М.-Л., 1954) көніл аударған.

36. *Күтлуков М.* Рукописи и документы по истории Восточного Туркестана в XVI-XIX вв. и его взаимосвязи со Средней Азией // Актуальные проблемы советского уйгурovedения. Материалы I Республиканской уйгурovedческой конференции. 29-31 мая 1979 г. Алма-Ата, 1979. С. 202-208.

37. *Барanova Ю. Г. Ч.Ч.* Валиханов и исследование рукописного наследия уйгурского народа // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2 (220). 1999. март-апрель. С. 3-7.

38. *Валиханов Ч.Ч.* Очерки Джунгарии // Избранные произведения. М.: Наука, 1986. С. 265-293.

39. *Michell, John and Robert.* The Russians in Central Asia. London, 1865.

40. Ол Д. Форсайттың Йаркенд пен Қашғарға барған миссияның есебіне кірді: *Bellew H. W. History of the Kashgar // Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth with Historical and Geographical Informations Regarding the Possessions of the Amir of Yarkund*. Calcutta: Foreign Department Press, 1875.

41. *Григорьев В. В.* Землеведение К. Риттера. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею. Восточный или Китайский Туркестан. Выпуск второй, дополнения. СПб., 1873. С. 354-390.

42. *The History of the Khojas of Eastern Turkistan, Summarised from the Tazkira-i-Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari*, by the Late Robert Barkley Shaw. Edited

with Introduction and Notes by N. Elias, Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol. LXVI, part 1. Calcutta, 1897.

43. Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан // Бартольд В. В. Сочинения Т. VIII. М., 1973. С. 174-191.

44. Hartmann, Martin. Ein Heiligenstaat im Islam: Das Ende der Caghataiden und die Herrschaft der Chogas in Kasgarien // Der Islamische Orient. Berichte und Forschungen. Vol. I. Berlin: Wolf Peiser Verlag, 1905, S. 195-374 (reprint: Hartmann, Martin. Der Islamische Orient. I. Berichte und Forschungen. II. Die arabische Frage mit Einem Versuche der archaologie Jemens. III. Unpolitische Briefe aus der Turkei. Mit zahlreichen Anmerkungen und nachweisen und mehreren Registern. Amsterdam: APA – Oriental Press, 1976, S. 195-374).

45. Сайдуллаев И. Мұнәммәт Садик Қәшқөрій ижадыда тәзкирә жанри // Үйгур әдебияти вә фольклордик жанрлар. Алмута, 1980. Б. 125; Сайдуллаев И. Мұнәммәт Садик Қәшқөрій // Үйгур әдебиятынин кис-кічө тарихи. Алмута, 1983. Б. 86; Моллаудов С. XVIII әсир үйгур поэзияси (тәтқиқат вә текстлар). Алмута, 1990. Б. 203.

46. Салахетдинова М. А. Сочинение Мухаммед-Садыка Кашгари “Тазкира-и ходжаган” как источник по истории киргизов // Известия АН КиргССР. Т. I (Фрунзе, 1959), вып. 1 (история), С. 93-125.

47. Мұхаммед-Садық Кашгари. Тазкира-ий азизан. Кашгар: Кашгар үйғыр нашрийаты, 1988. – 418 б.

48. Papas A. Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan. Etude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan Oriental. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, 2005. P. 5.

49. Дмитриева, Каталог, №.761-767. С. 210-212.

50. ӨР FA Шығыстану институтынын колжазбалар корында “Тазкира-ий ‘азизан” инв. №45. Бұл нұсқа кезінде А.А. Семеновтың каталогінде “Дар ал-мазфар” аталуымен (дұрысы “Дұрр ал-мазхар”) көрсетілген: Семенов А. А. Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной Библиотеки. Ташкент, 1925.

51. 1957 жылы баспадан шықкан “Үйгур классик әдебияти колъязмаларинин каталоги. 1. Шинжан йөрлик музейига тәйярлік көрүш башкармиси, 1957-жил, май. Түзгүчи Юсупбек Мухлисов. 9 рәсим, 2+52 бәт”

каталогінде №128 сипаттамасында “Тазкира-ий ‘азизанның” Кашгарда 1955 жылы табылған нұсқасын атап өтеді. Онда шығарма 1771 жылы жазылған деп көрсетілген. 1825 жылы Молла Мұхаммед Султан көшіріп жазған: Мұхаммед-Садық Кашгари. Тазкира-ий азизан. Кашгар: Кашгар үйғыр нашрийаты, 1988.

52. Muhammad Sadiq Kashghari, Tadhkira-yi ‘Azizan 274. Institut de France 3357 (trad. Partielle Robert B. Shaw, 1897).

53. Muhammad Sadiq Kashghari, Tadhkira-yi ‘Azizan, Or. 5338; Or. 9660: Hofman, Turkish Literature IV, P. 25-29.

54. Muhammad Sadiq Kashghari, Tadhkira-yi ‘Azizan, Or. Oct. 1313; Or. Fol. 3292: Hofman, Turkish Literature IV, P. 28-29.

55. Семенов А. А. Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии. Ташкент, 1926, с. 15; Storey C. A. Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey. Vol. II. Fasc. 1. London, 1956. P. 392–393.

Резюме

Статья посвящена истории изучения рукописи “Тазкира-ий ‘азизан” Мухаммад Садыка Кашгари. Сочинение посвящено жизни и деятельности кашгарских ходжей, потомков Ахмада ибн Джала ад-дин Хваджаги-и Касани, известного как Махдум-и А’зам и включает описание политических событий, происходивших в Кашгарии в XVII-XVIII веках, описание борьбы белогорских и черногорских ходжей, их борьба с калмыками и участие в этих событиях киргизов и казахов.

Summary

The article is devoted to a history of studying of the manuscript “Tazkira-i azizbn” of Muhammad Sbdiq Kasgar. The composition is devoted to life and activity Kasgar Chogas, descendants Ahmad ibn Galal ad-Din Kbsbni, known as Machdumi A’зам and includes the description of the political events happened in Kashgaria in XVII-XVIII centuries, the description of internal war of white mountain and black mountain Chogas, their struggle against Qalmaqs and to take part in these events of Kirghizs and Kazakhs.